

DEMOGRAFSKI POTENCIJALI I OGRANIČENJA KAO ČINILAC U PROSTORNOM PLANIRANJU – PRIMER PLANSKOG REGIONA ŠUMADIJSKOG, POMORAVSKOG, RAŠKOG I RASINSKOG OKRUGA

Damjan Bakić¹, Nevena Radić¹

Apstrakt: U radu je ukazano na značaj i moguće okvire uticaja demografskih potencijala i ograničenja u planiranju prostora na primeru heterogenog planskog regiona Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga. Pored uobičajeno korišćenih metoda analize i sinteze, osnovu rada čine demografski metod, kao i metod SWOT analize. Svrha rada je prikazati značaj demografskih faktora u integralnom pristupu prostornom planiranju. Demografskim pokazateljima prikazane su anomalije planskog regiona Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga, koje predstavljaju ograničenja za osnove održivog prostornog i ekonomskog razvoja. Sa druge strane, na osnovu položaja Regiona na osovini razvoja zajedno sa povoljnim rasporedom značajnih gradskih naselja, ukazano je i na recentno i moguće jačanje demografskih potencijala, čime se pokreće kontinuitet u uzročno-posledičnoj vezi razvoja. Polazeći od SWOT analize, istražuju se svi relevantni aspekti demografskih politika koje treba integrisati u postupku planiranja. Konstatovano je da se u okviru koncepcije prostornog plana mora sveobuhvatno sagledati problematika stanovništva sa svim svojim implikacijama, kao pokretača ekonomskih, socijalnih, infrastrukturnih i drugih oblika razvoja.

Ključne reči: demografski potencijali, demografska ograničenja, prostorni plan, swot analiza, okrug

DEMOGRAPHIC POTENTIAL AND LIMITATIONS AS A FACTOR IN SPATIAL PLANNING – THE EXAMPLE OF PLANNED REGION ŠUMADIJSKI, POMORAVSKI, RAŠKI AND RASINSKI COUNTY

Abstract: The paper points to the significance and possible impact of demographic framework potentials and limitations in spatial planning on heterogeneous planned region Šumadijski, Pomoravski, Raški and Rasinski County. In spite of commonly used methods of analysis and synthesis, the basis of the paper consists of demographic method and SWOT analysis method. The purpose of the study was to show the importance of demographic factors in an integrated approach to spatial planning. The use of demographic indicators shows anomalies of the planned region Šumadijski, Pomoravski, Raški and Rasinski County, which represent the limits for basic sustainable spatial and economic development. On the other hand, based on the position of the axis of development on the Region, together with a favorable position of

¹ master student, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, 11000 Beograd, E-mail: damjanbacic93@gmail.com

Demografski potencijali i ograničenja kao činilac u prostornom planiranju – primer planskog regiona Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga

significant urban settlements, points to the recent and possible strengthening of the demographic potential, which triggers continuity in cause-and-effect development. Starting from the SWOT analysis, all relevant aspects of the demographic policies are being explored, which should be integrated into the planning process. It was concluded that within the framework of a spatial plan, must thoroughly examine the issue of population, with all its implications, as an initiator of economic, social, infrastructural and other forms of development.

Keywords: *demographic potential, demographic limitations, planned region, swot analysis, county*

UVOD

U okviru strategije sveukupnog razvoja Republike Srbije, Prostorni plan se nameće kao primarni dokument definisanja činilaca tog razvoja. Osnovni ciljevi Prostornog plana su organizacija, uređenje, zaštita i korišćenje područja plana, a u okviru toga razvoj mreže naselja, razvoj i razmeštaj sekundarnih i tercijarnih delatnosti na planskom području, obezbeđenje saobraćajne, ekonomske, socijalne i drugih oblika integracije planskog područja i šireg okruženja, potom zaštita i unapređenje životne sredine. Takođe, značajno je i racionalno korišćenje i očuvanje poljoprivrednog zemljišta, vodnih i ostalih prirodnih resursa (Regionalni Prostorni plan za područje Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog upravnog okruga, 2010).

U izradi Prostornog plana korišćen je metodološki obrazac koji uvažava postulate poput detaljnog upoznavanja potencijala i ograničenja Prostornog plana kao celine, vrednovanja svih kapaciteta i prostornih resursa i vrednosti, sveobuhvatno sagledavanje ekonomske, socijalne i fizičko-ekološke dimenzije razvoja i međuticaj na prostorni i ukupni razvoj planskog područja.

Područje Prostornog plana se nalazi u središnjem delu Republike Srbije. To je prostor Šumadije, Velikog i Zapadnog Pomoravlja (centralna i južna peripanonska Srbija), koji je smešten između Starovlaško-raške visije, Kopaoničkih planina i dela Karpatsko-balkanskih planina (planinska Srbija), sa složenom morfologijom terena (brdsko-planinski reljef i kompozitne doline) i brojnim predeonim celinama. Ovaj heterogeni i raznorodni prostor, u svakom segmentu prirodnog i društveno-ekonomskog razvoja, odlikuje se izuzetnim biološkim i kulturnim diverzitetom, kao neiscrpnim potencijalom za prosperitet i umrežavanje sa bližim i daljim, prekograničnim okruženjem. Sa prostornim obuhvatom od 11.588 km² područje Prostornog plana, zauzima nešto više od 13 % ukupne površine Republike Srbije. Na planskom području, prema prvim rezultatima Popisa 2011. godine, živi 1.044.304 stanovnika, što čini 14,7 % ukupnog stanovništva Republike Srbije. Na planskom području ima 1.020 naselja, od čega je 25 gradskih (Regionalni Prostorni plan za područje Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog upravnog okruga, 2010).

DEMOGRAFSKI OKVIR PROSTORNOG PLANA

U okviru svakog prostornog plana stanovništvu, kao osnovnom činiocu promena u prostoru, posvećuje se velika pažnja. Sve izmene, planske ili spontane, inicirane su promenama u broju ili strukturi stanovništva i njihovim potrebama. Tako, Prostorni plan Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga može biti posmatran samo u svetlu demografskih potencijala i ograničenja njegovog stanovništva. U svetlu novih istorijskih, ekonomskih, političkih i socio-psiholoških promena u društvu, kao i u aktuelnoj strategiji razvoja Republike Srbije, demografske promene neretko predstavljaju činilac koji znatno limitira njen razvoj. Period nakon završetka Drugog svetskog rata praćen je intenzivnim demografskim promenama. Kontinuirani pad fertiliteta uslovio je pojavu depopulacije tokom poslednjih 25 godina, koja je početkom ovog veka dobila dramatičan karakter. □ Pored toga, društvene promene i medicinske inovacije uslovile su produženje očekivanog trajanja života stanovništva Srbije, što je

dovelo do porasta udela starih stanovnika u ukupnoj populaciji. Dugogodišnji nizak fertilitet i proces demografskog starenja, ujedno sa intenzivnim prostornim preraspodelom stanovništva, usloveli su kako pad ukupnog broja stanovnika, tako i promene u njihovoj strukturi.

Tabela 1. Kretanje broja stanovnika Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga u periodu 1948-2011. godine (Izvor: Republički zavod za statistiku, Popis stanovništva domaćinstava i stanova, Knjiga 20: Upporedni pregled broja stanovnika 1948-2011.)

Okrug	Popis							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Šumadijski	216533	227929	241047	264344	301354	312160	298778	293308
Pomoravski	225392	240512	254521	262055	270474	264108	227435	214536
Raški	186092	206008	228991	251230	282644	300274	291230	309258
Rasinski	225212	240876	251575	265521	281450	283108	259441	241999

Gore navedeni procesi, usled svog kontinuiteta, moraju dovesti i do revidiranja strategije razvoja Republike Srbije. Ipak, intenzitet tih procesa značajno varira u okviru granica naše zemlje. Polarizacija populacione dinamike Srbije u tesnoj je vezi sa prostornim odlikama.² Ova četiri okruga, koja su obuhvaćena Prostornim planom, značajno se među sobom razlikuju prema svojim geografskim odlikama ali i prema demografskim činionicima.

Promenu broja stanovnika direktno determinišu činioci prirodnog kretanja stanovništva (mortalitet i natalitet) kao i prostorno kretanje-migracije. U sva četiri regiona usled demografskog momentuma i relativno privlačnih sila velikih gradskih centara (Kragujevac i Novi Pazar), sve do 1981. godine beleži se porast broja stanovnika. Najveći porast u periodu 1948-1981. ostvaren je u Raškom okrugu i iznosi 51,6%. Ipak, rast stanovništva tokom perioda, usled kontinuiranog snižavanja stopa fertiliteta i sve intenzivnijeg procesa koncentracije stanovništva u gradskim centrima višeg reda, dobija sve niže vrednosti. Tako se u Pomoravskom okrugu tokom perioda 1981-1991. godine beleži i pad broja stanovnika. Do datog pada prevashodno dolazi usled pojave negativnog prirodnog priraštaja tokom tog desetogodišnjeg perioda. Prirodni priraštaj opada u svim okruzima, međutim usled migracijski privlačne sile grada Kragujevca, Šumadijska oblast tokom sedamdesetih godina beleži nagli rast ukupnog broja stanovnika. Kada za period od deset godina ukupan broj stanovnika raste za više od 14%. Ipak, dalje opadanje prirodnog priraštaja uz slabljenje intenziteta migracija, dovodi do opadanja stopa rasta stanovništva, a krajem prethodnog i početkom ovog veka i pojavom negativnih vrednosti.

Tokom perioda 1991-2002. godine Šumadijska, Pomoravska i Rasinska oblast beleže negativne stope prirodnog priraštaja, što usled promene metodologije popisivanja i slabljenja intenziteta migracija, kao rezultat daje pad broja stanovnika na Popisu 2002. godine. Pad je najintenzivniji bio u Pomoravskom okrugu, gde je broj stanovnika opao za 36673 ljudi ili blizu 14%. Poslednji međupopisni period 2002-2011. godine, ukazao je na dalje opadanje stanovništva, koje je usled uključivanja interno raseljenih lica sa prostora Kosova i Metohije u ukupan broj stanovnika, imao nešto niže vrednosti. Tako je do najintenzivnijeg pada došlo u Rasinskom okrugu gde je broj stanovnika opao za 17442 lica ili 6,7%.

Sa druge strane, kao dobar reprezent demografske heterogenosti među ovim okruzima, javlja se Raška oblast sa kontinuiranim porastom broja stanovnika tokom celog posmatranog perioda, sem perioda 1991-2002. godine prevashodno usled promene metodologije popisa i izostavljanja većine građana na prinudnom radu u inostranstvu iz broja stalnog stanovništva. Kao dobar primer dispariteta u vrednosti prirodnog priraštaja, koji uz migracije

² Spasovski, M. Šantić, D. Radovanović, O. (2012) Istorijske etape u tranziciji prirodnog obnavljanja stanovništva u Srbiji. Glasnik Srpskog geografskog društva, Sveska XCII – Br. 2. Beograd, Srpsko geografsko društvo, 23-60.

Demografski potencijali i ograničenja kao činilac u prostornom planiranju – primer planskog regiona Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga

determiniše promene u broju stanovnika, možemo navesti vrednosti tog pokazatelja koje su između 1981-1990. godine u Raškom okrugu imale prosečnu vrednost od 8,4‰, nasuprot Pomoravskom okrugu u kojem vrednost dobija negativan predznak, po čemu je među prvim okruzima u Srbiji, i tokom datog perioda prosečno iznosi -0,4‰.

Ovako intenzivne demografske promene koje su prethodno predstavljene, svakako moraju imati implikacije na Prostorni plan regiona Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga, bilo da one predstavljaju potencijalne mogućnosti ili data ograničenja. Navedene demografske promene značajno utiču i na transformaciju demografskih struktura.

INTEGRALNA SWOT ANALIZA DEMOGRAFSKIH POTENCIJALA I OGRANIČENJA PLANSKOG REGIONA ŠUMADIJSKOG, POMORAVSKOG, RAŠKOG I RASINSKOG OKRUGA

Demografski razvitak, sa svim svojim činiocima, predstavlja ogledalo recentnog stanja jedne populacije. Ti elementi pokazuju intenzitete procesa u populaciji, kao i pozitivne i negativne implikacije među samim elementima, ali i njihov uticaj na ekonomski, socio-psihološki i politički razvoj stanovništva jednog područja. Tako, Tabela 2. pokazuje kako demografski elementi predstavljaju snage i slabosti realizacije Prostornog plana Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga. Date snage i slabosti nemaju kontinuirani karakter, već se njihove vrednosti i intenziteti menjaju. Ujedno, demografske snage i slabosti kreiraju mogućnosti i pretnje datih regiona u narednom periodu. S obzirom da su demografski činioci izrazito uzročno-posledično povezani, tako da promena vrednosti ili tipa razvoja jednog činioca tokom vremena utiče na promenu razvoja drugog, može se izvesti zaključak da demografske snage uz dobro postavljenu i sprovedenu politiku mogu pozitivno uticati na snižavanje intenziteta ili eliminaciju slabosti, što predstavlja osnovu za dalje uspešno sprovođenje Prostornog plana navedenih okruga i njihov sveukupan razvoj.

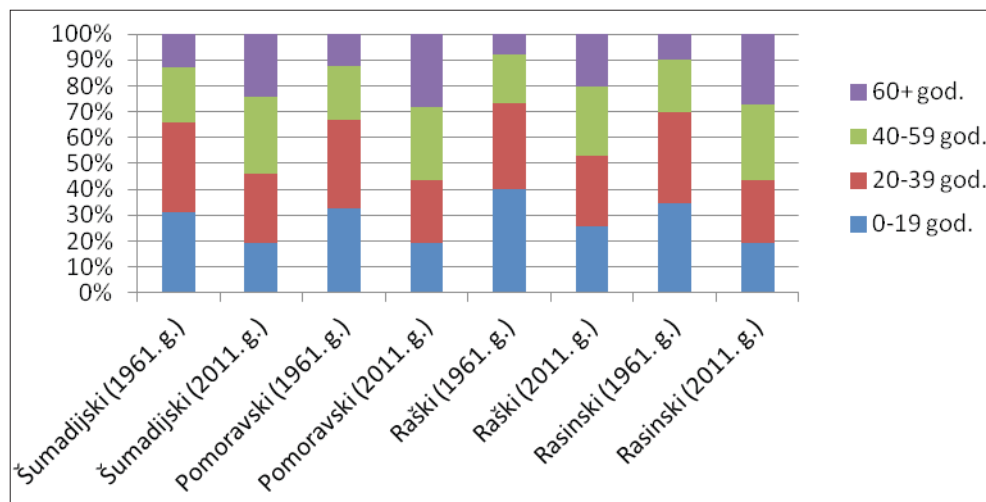
Tabela 2. Demografske snage i slabosti

Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none">- povoljne demografske strukture stanovništva u gradskim centrima- visoko učešće radno sposobnog stanovništva- povoljan raspored gradskih naselja- etnički diverzitet- pozitivan prirodni priraštaj (Raški okrug)- duže srednje trajanje života u odnosu na republički prosek	<ul style="list-style-type: none">- depopulacija- dugotrajan pad prirodnog priraštaja- duboka demografska starost- neujednačena polna struktura u ostalim naseljima- visok udeo poljoprivrednog stanovništva (Pomoravski i Rasinski okrug)- disproporcija u udelu visokoobrazovanih lica među okruzima- emigracija stanovništva ka većim gradskim centrima i inostranstvu

Kao **mogućnost** ekonomskog prosperiteta i razvoja ovog regiona u prostornom planu navodi se povezivanje poljoprivrede sa drugim delatnostima poput turizma, zanatstva i male privrede. Pozitivan aspekt sagledavanja ove ideje ogleda se u znatnom turističkom potencijalu ovih okruga. Dobar primer za to je razvoj banjskih turističkih centara, koji pored trenutnog nacionalnog i perspektivno mogu dobiti međunarodni značaj, a to su Vrnjačka Banja, Mataruška Banja i Bukovička Banja. Kao mogućnost aktivnog povezivanja banjskog sa kulturno-istorijskim turizmom, javlja se blizina Mataruške i Vrnjačke banje mnogim manastirima poput: Žiže, Studenice, Ljubostinje i Sopoćana. Obzirom da se planskim područjem prostire

razvojna osovina I ranga, koja je ujedno i najznačajnija osovina razvoja u Republici Srbiji, samim tim je veoma važan segment ovog plana i lokacija dve prethodno navedene banje na zapadno-moravskoj osovini razvoja, koje čine transferzalu na velikomoravsku osovinu i čiji sistem i blizina gradskih centara ima značajnu snagu. Kroz dalja ulaganja u poljoprivredu i turizam, pojaviće se potreba za novom radnom snagom, gde blizina gradskih centara sa povoljnijom starosnom i obrazovnom strukturom (u smislu širih kompetencija i znanja) u odnosu na manja naselja datih opština i okruga ima izrazit značaj. Kao dobar pokazatelj toga navodimo udeo lica u primarnom (efektivnom) radnom kontingentu koji za gradska naselja Kruševac i Kraljevo iznosi 27,8% odnosno 28,2%, nasuprot ostalim naseljima datih okruga, gde je udeo između 22,5-23,6% (Grafikon 1.).

Grafikon 1. Starosna struktura stanovništva izabranih okruga, 1961-2011. (Izvor: Republički zavod za statistiku, Popis stanovništva 1961: Knjiga 11, Pol i starost, Popis stanovništva domaćinstva i stanova 2011, Knjiga 2, Stanovništvo Republike Srbije prema polu i starosti)

U samim banjskim mestima turističku ponudu može obogatiti sitno zanatsvo i organska ishrana. Raški okrug usled kontinuiranog rasta broja stanovnika, i održavanjem pozitivne starosne strukture, ima mogućnost značajno intenzivnije valorizacije recentnog stanja demografskih struktura stanovništva. Usled visokog udela mladih i obrazovanih, ovaj okrug uz adekvatnu politiku ima priliku za brži razvoj i implementaciju modernih tehnologija u svim oblastima ekonomije, naročito uz usklađivanje sistema obrazovanja i obrazovnih profila sa potrebama privrede.³ Ujedno, veliki gradski centri ostalih analiziranih okruga mogu privući njeno mlado stanovništvo i tako uticati na poboljšanje demografskog razvitka stanovništva svojih okruga. Ovo posebno dolazi do izražaja kada se u obzir uzme, da aktuelni Prostorni plan predviđa mogućnost izrade projekata i detaljnih geoloških i metalogenetskih istraživanja u svrhu intenziviranja eksploatacije i otvaranja novih rudnika na lokacijama širom ova četiri okruga sa najvećim brojem lokaliteta u Raškom okrugu, usled čega taj projekat ima opšti značaj. S obzirom da je radna snaga u rudnicima relativno uslovljena starošću, povoljna starosna struktura Raške oblasti dobija svoj značaj.

³ Pašalić, S. Pašalić, D. (2010). Demografski potencijali školske populacije kao komponente društveno-ekonomskog razvoja Republike Srpske. Beograd: Školska knjiga.

Demografski potencijali i ograničenja kao činilac u prostornom planiranju – primer planskog regiona Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga

Pored potrebnih ekonomskih ulaganja i nerazvijene infrastrukture, projekti razvoja ova četiri okruga suočavaju se sa demografskim **pretnjama**. Prevashodna pretnja jeste izrazita heterogenost ova četiri okruga prema demografskim pokazateljima, što ograničava mogućnost postavljanja bilo kog tipa integralnog razvojnog projekta. Takođe, kao što je ranije bilo reči, elementi demografskog razvitka su u uzročno-posledičnoj vezi, što s obzirom na recentni demografski razvitak ovih oblasti (osim Raške) predstavlja pretnju intenziviranja negativnih fenomena poput starenja, depopulacije i opadanje broja radno sposobnih. Ujedno, negativni demografski trendovi u okolnim okruzima kroz datu uzročno-posledičnu vezu prete da se repliciraju i na samu Rašku oblast. Kao što je prethodno navedeno u Prostornom planu javlja se ideja povezivanja poljoprivrede sa drugim delatnostima. Međutim, ovaj projekat suočava se sa brojnim demografskim pretnjama od kojih je upravo visok udeo starog stanovništva najznačajniji. Osim Raškog okruga, koji je sa nešto povoljnijom starosnom strukturom, ostali okruzi suočavaju se sa senilizacijom poljoprivrede. To direktno utiče na mogućnosti valorizacije poljoprivrednih potencijala. Ovaj fenomen značajno negativno utiče, s obzirom na visok udeo poljoprivrednog stanovništva u Rasinskom i Pomoravskom okrugu, što predstavlja izrazitu prepreku za ekonomski razvoj ovih okruga. Ujedno proces feminizacije sela predstavlja dodatnu pretnju revitalizaciji sela i seoske poljoprivrede u okviru toga. Takođe, jedna od značajnih prepreka jeste i dugoročno nizak fertilitet, što dovodi u pitanje implementaciju ideje o izgradnji novih predškolskih ustanova, kao i ideju o izgradnji novih srednjih škola. Ne javlja se potreba za izgradnjom novih škola, već za njihovim restrukturiranjem i usklađivanjem sa ekonomskim tokovima i potrebama tržišta rada. Trenutna izrazita disproporcija u udelima visokoobrazovanih između ovih okruga predstavlja dodatnu pretnju planu integralnog razvoja ovih okruga.⁴ Posebnu prepreku predstavlja manjak univerzitetskih centara na teritoriji ovog područja. Na prostoru Republike Srbije od kraja Drugog svetskog rata izražen je i proces urbanizacije i preseljenja stanovništva prvenstveno u gradske centre, a potom i u centre višeg administrativnog značaja. Ovaj proces, usled postojanja samo dva ovakva centra (Novi Pazar i Kragujevac), danas dobijaju sve intenzivniji kontekst i samim tim predstavljaju izrazito ograničenje. Pored navedenog, ovi okruzi, a izrazito Raški, čine jednu od vrućih emigracionih zona Srbije⁵, što predstavlja pretnju po ekonomski razvoj ovog regiona, a dodatno naglašava negativne demografske procese poput depopulacije i nepovoljne starosne strukture, s obzirom da je poznato da najčešće migriraju stanovnici starosti 20 do 40 godina.

ZAKLJUČAK

U skladu sa novim istorijskim, ekonomskim, političkim i socio-psihološkim promenama u društvu, kao i u strategiji razvoja Republike Srbije, demografske promene predstavljaju jedan od najznačajnijih činilaca koji znatno ograničava njen razvoj. Tako i Prostorni plan Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga može biti isključivo sagledavan iz perspektive demografskih potencijala i ograničenja njegovog stanovništva. Istorijske promene uslovile su pojavu fenomena dramatičnog opadanja fertiliteta sa jedne, i medicinske inovacije i produženje očekivanog trajanja života sa druge strane, što je dovelo do kontinuiranog opadanja ukupnog broja stanovnika i povećanja udela starih lica u ukupnom. Ovaj proces nema identičan intenzitet u svim delovima okruga, što dovodi do toga da Raški okrug i danas beleži blagi porast stanovništva.

U ovoj analizi demografski elementi predstavljeni su kao snage i slabosti realizacije Prostornog plana Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog okruga, koji ujedno kreiraju mogućnosti i pretnje datih regiona u narednom periodu. Kao što je prikazano u radu, određeni

⁴ Šobot, A. (2015). Obrazovne karakteristike stanovništva. u V. Nikitović (ur), *Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 168-191), Beograd: Republički zavod za statistiku

⁵ Penev, G. Predojević-Despić, J. (2012). *Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri "vruće" emigracione zone*. *Stanovništvo* 2/2012, 35-64.

projekti u okviru Prostornog plana poput povezivanja poljoprivrede sa drugim delatnostima, potom razvoj banjskog i kulturno-istorijskog turizma može biti podržan određenim demografskim snagama. Tako bi povoljna starosna i obrazovna struktura u gradskim centrima mogla inicirati investicije u poljoprivredu i turizam, usled novih potreba za kompetentnom radnom snagom. Sa druge strane, mnogi demografski činioci predstavljaju velike pretnje za dalji razvoj okruga. Možda i najznačajnija prepreka jeste veoma izražena demografska heterogenost. Ujedno postoji određena doza opasnosti od preliivanja ovih nepovoljnih demografskih procesa i na područja sa povoljnijim demografskim pokazateljima, poput Raškog okruga. Kvalitetno iskorišćenje svih poljoprivrednih potencijala i mogućnosti dodatno usporava i umanjuje proces senilizacije stanovništva. Neujednačenost u udelima visokoobrazovanih između okruga predstavlja značajnu pretnju planu razvoja okruga, kao i manjak univerzitetskih centara na njegovoj teritoriji. Ovaj region, pored negativnog prirodnog kretanja, ne beleži ni pozitivno migraciono kretanje, a naročitu pretnju predstavlja to što se Raški okrug nalazi na prostoru najintenzivnijih emigracija ka inostranstvu.

Kao što je u radu predstavljeno, Prostorni plan se mora sagledavati u skladu sa aktuelnim demografskim tokovima, obzirom da su demografski elementi izrazito uzročno-posledično povezani i svaka promena jednog činioca tokom vremena utiče na promenu i razvoj drugog. Može se zaključiti da demografske snage nisu obimne, ali su od velikog značaja, i uz dobro postavljenu i sprovedenu politiku mogu pozitivno uticati na snižavanje intenziteta ili pak eliminaciju slabosti i pretnji, što predstavlja osnovu za dalje uspešno sprovođenje Prostornog plana navedenih okruga i njihov sveukupan razvoj.

LITERATURA

1. Breznik, D. (1972). *Demografske metode i modeli*. Beograd: Institut društvenih nauka.
2. Pašalić, S. Pašalić, D. (2010). *Demografski potencijali školske populacije kao komponente društveno-ekonomskog razvoja Republike Srpske*. Beograd: Školska knjiga.
3. Penev, G. Predojević-Despić, J. (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri "vruće" emigracione zone. *Stanovništvo* 2/2012, 35-64.
4. Regionalni Prostorni plan za područje Šumadijskog, Pomoravskog, Raškog i Rasinskog upravnog okruga, 2010
5. Republički zavod za statistiku (1965). *Popis stanovništva 1961, Knjiga 11: Pol i starost*, Beograd: Republički zavod za statistiku
6. Republički zavod za statistiku (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Knjiga 2: Stanovništvo Republike Srbije prema polu i starosti 2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku
7. Republički zavod za statistiku (2014). *Popis stanovništva domaćinstava i stanova u Republici Srbiji, Knjiga 20: Uporedni pregled broja stanovnika 1948-2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku
8. Spasovski, M. Šantić, D. Radovanović, O. (2012) Istorijske etape u tranziciji prirodnog obnavljanja stanovništva u Srbiji. *Glasnik Srpskog geografskog društva, Sveska XCII – Br. 2*. Beograd, Srpsko geografsko društvo, 23-60.
9. Šobot, A. (2015). Obrazovne karakteristike stanovništva. u V. Nikitović (ur), *Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 168-191), Beograd: Republički zavod za statistiku.